TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE TEMSİLLER: ERMENİSTAN'DAN BİR BAKIŞ[*]

Mehmet Karasu[†] Ezgi Mehmetoğlu[‡] Feyzan Tuzkaya[§] Melek Göregenli[**]

Özet

Bu çalışmanın amacı, Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda, Ermenistan'da yaşayan gençlerin ve bir grup STK çalışanının algı ve değerlendirmelerini sosyal psikolojik bir yaklaşımla incelemektir. Bu amaçla, alan araştırması yöntemi kullanılarak Ermenistan'da bir çalışma gerçekleştirilmiş, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi sürecinde atılacak adımlara yönelik talepler ve görüşler; bu ilişkilerin nasıl temsil edildiği; 1993'te kapatılan Türkiye-Ermenistan sınırına ve genel olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair algı ve tutumlar araştırılmıştır. Araştırmada genel olarak çatışma çözümleme süreçleri konusundaki sosyal psikolojik teoriler temel alınmıştır (Bar-Tal, 2007; Bilali, Tropp ve Dasgusta, 2012; Tajfel, 1982). Ayrıca, Türkiye ve Ermenistan halkının, sivil toplum kuruluşlarının, politikacıların ve gençlerin Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için neler yapabileceğine ilişkin görüşler de öğrenilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Ermenistan'ın iki şehrinde 109 katılımcıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler ve bilişsel haritalama yöntemi kullanılarak bir alan araştırması yapılmıştır. Elde edilen veriler içerik analizi ve bilişsel haritaların çözümlenmesi yöntemleriyle incelenmiştir. Sonuçlara göre, araştırma örneklemini oluşturan Ermeni üniversite öğrencileri ve STK çalışanlarının müzakerelere, iletişime, temasa dair güçlü motivasyonlar barındırdığı gözlenmiştir. Katılımcılar, STK çalışanlarının, halkın ve bilhassa gençlerin, ilişkilerin iyileşmesi yönünde iletişim kurmaları gerektiğini düşünmektedirler. İki toplum arasındaki sorunların çözülmesi için işbirliği yapma, dostça ilişkiler kurma yönünde beklenti ve taleplerin sıkça dile getirildiği görülmüştür. Türkiye-Ermenistan sınırının açılması, iki toplum ve devlet arasındaki gerilimin azalması, dostça ilişkilerin yeniden tesis edilmesi, ilişkilerin normalleşmesine katkı sağlaması gibi gerekçelerle talep edilmiştir. Ayrıca katılımcılar özellikle Türkiye'deki politikacılardan Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi yönünde gözle görülür biçimde daha fazla adım ve çaba beklemektedir.

Anahtar kelimeler: Türkiye-Ermenistan ilişkileri, Ermeni Meselesi, sosyal temsiller, normalleşme, bilişsel haritalama

[*] Bu çalışmada, Hrant Dink Vakfı seyahat fonuyla, ilk üç yazarın Ermenistan'da gerçekleştirdikleri araştırmanın bulguları özetlenmiştir. Hrant Dink Vafkı'na desteklerinden dolayı teşekkür ederiz.
[†] Arş. Gör. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, karasuumehmett@gmail.com
[‡] Arş. Gör. Ege Üniversitesi, ezgi.mehmetoglu@ege.edu.tr
[§] Arş. Gör. Ege Üniversitesi, feyzan.tuzkaya@ege.edu.tr
[**] Prof. Dr. Ege Üniversitesi, melek.goregenli@ege.edu.tr

TURKEY-ARMENIA RELATIONS AND REPRESENTATIONS: AN OVERVIEW FROM ARMENIA

Abstract

The aim of this study is to examine, with the perspective of social psychology, perception and evaluations of young people living in Armenia and members of NGOs regarding the issue of relations between Turkey and Armenia. With this aim, a field study was conducted in Armenia. In this research, demands and opinions on actions to be taken in the process of normalization of Turkey-Armenia relations, how these relations are represented, and perception on and attitudes towards Turkey-Armenia border, which was closed in 1993, and Turkey-Armenia relations were investigated. This study was based on social psychological theories about conflict resolution process (Bar-Tal, 2007; Bilali et.al., 2012; Tajfel, 1982). Also, it is attempted to reveal opinions on what could be done by people, NGOs, politicians and young people in Turkey and Armenia for normalization of Turkey-Armenia relations. With this aim, a field study was conducted including semi-structured interview and cognitive mapping methods with 109 participants in two cities of Armenia. The data were analyzed through content analysis and analysis of cognitive maps. According to results, regarding negotiations, communication and contact, there was a strong motivation of participants of the research; i.e., Armenian university students and NGO members. Participants thought that NGO members, community and especially young people should make contact with each other to improve relations. It was observed that cooperation in order to solve the problems between two countries, expectations of and demand on establishing friendly relations were frequently mentioned. Opening of Turkey-Armenia border was demanded with the reasons such as decrease in tension between people and governments of two countries, re-establishment of friendly relations, and contribution to normalization of relations. In addition, participants apparently expected more endeavor and attempt from Turkish politicians in order to improve Turkey-Armenia relations.

Keywords: Turkey-Armenia relations, Armenian Issue, social representations, normalization, cognitive mapping

Türkiye-Ermenistan arasındaki çatışmalı ilişkinin kökleri Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bu süreç kimi zaman sessizlikle, kimi zaman terör eylemleriyle, kimi zaman da normalleşme motivasyonlarıyla 100 yılı aşkın bir süredir devam etmektedir. Özellikle 1990'lardan itibaren artma eğiliminde olan sivil ve siyasi girişimler, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini farklı açılardan etkilemeye devam etmektedir. Söz gelimi Agos gazetesinin kurulması, çeşitli vakıf ve sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleri -araştırmalar, değişim programları, burslar, seyahat fonları yoluyla- ve Dünya Kupası aracılığıyla başlayan 'futbol diplomasi'si Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi yönünde son dönemin önemli kilometre taşları olarak değerlendirilebilir. Öte yandan çatışmalı ilişkilerin doğası gereği pek çok gerilim, aksaklık ve sorun da olabilmektedir. Örneğin Türkiye-Ermenistan sınırı, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki Dağlık-Karabağ Savaşı nedeniyle Türkiye tarafından 1993'te kapatılmıştır. Bu durum iki ülke arasındaki kırılgan ilişkileri bir bakımdan daha fazla çıkmaza sokmuş ve toplumsal, siyasi ve ekonomik işbirliğinin önüne set çekmiştir.

Türkiye ve Ermenistan'daki çeşitli vakıf ve sivil toplum kuruluşları Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair, bir ölçüde bu araştırmanın içeriğiyle de benzer, çeşitli araştırmalar gerçekleştirmiştir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi sürecinde yapılan çalışmalardan biri Armenian Center for National and International Studies'in (ACNIS) 2005'te yürüttüğü ve Ermenistan'da yaşayan 1900 vatandaşı dâhil ettiği çalışmadır. Çalışmanın dikkat çekici bazı sonuçları şöyledir: Katılımcıların %31,2'si *Ermeni Soykırımı* meselesinin çözümü hususunda "tüm insanlığın" temel bir sorumluluğa sahip olduğunu belirtmiştir. Yine katılımcıların %93,5'i Türkiye'den tazminat talep edilmesi gerektiğini düşünmektedir ve katılımcılar Ermeni soykırımı meselesinin okullarda öğretilmesinden Türkiye'de yaşamakta olan Ermenilere yönelik ayrımcılığın sona erdirilmesine kadar çeşitli konularda isteklerde bulunmaktadır. Katılımcılara Ermenilerin ve Türklerin barışıp barışmayacaklarına ilişkin düşünceleri sorulduğunda %43'ü yanıt vermenin zor olduğunu, %33,1'i ise barışmayacaklarını ifade etmiştir. Türkiye ile ilişkilerin kurulması konusunda ise katılımcıların %76,3'ünün kurulacak ilişkinin ancak "geçmişi hatırlayarak" olabileceğini belirtirken, kurulacak ilişkilerin diplomatik (%45,6) ve ekonomik (%21,9) bir nitelikte olması gerektiğini düşünmektedirler (Armenian Center for National and International Studies, 2005:2-15).

Aynı dönemde Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı'nın (TESEV) 1219'u Türkiye'den ve 1000'i Ermenistan'dan olmak üzere 2219 katılımcıyla yaptığı çalışmada, Türkiye ve Ermenistan halklarının birbirlerine ilişkin algı ve tutumları pek çok soruyla incelenmiştir. Ermenilere yöneltilen Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi yönündeki en büyük engelin ne olduğu sorusu, %81,7 ile Ermeni sorunu/"Soykırım" şeklinde yanıtlanmıştır. Katılımcıların %62,7'sinin Türkiye-Ermenistan sınır kapısının açılmasını istediği, %87'sinin diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasını ve %60'ının siyasal ve tarihe ilişkin sorunların çözülmesini beklemeden ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi gerektiği fikrini onayladığı görülmüştür. Yine Türklerin de %50,9'u Türkiye-Ermenistan sınır kapısının açılmasını istediği, %64,6'sı diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasını onayladığı ve %54'ü siyasal ve tarihe ilişkin sorunların çözülmesini beklemeden ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi gerektiği fikrini onayladığı görülmüştür. Son olarak belki de değinilmesi gereken bir bulgu olarak iki halkın birbirleri hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığına dair verili bilgi de yine aynı çalışmadan elde edilmiştir (Kentel ve Poghosyan, 2005:10-34).

Ermenistan'da faaliyet gösteren Caucasus Research Resource Center'ın (CRRC) 2015'te 18 yaş ve üzeri 1164 katılımcıyla yaptığı çalışmanın raporu incelendiğinde, katılımcıların %79'unun Türkiye-Ermenistan arasındaki normalleşme süreciyle *çok ilgilendiği*, %85'inin Ermeni Soykırımı'nın tanınmasının ve %51'inin Türkiye-Ermenistan

sınır kapısının açılmasının Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde *en çok ilgilendikleri* konu olduğu görülmektedir (Caucasus Research Resource Center, 2015:11-13). Bu bilgiler ışığında bu çalışmada Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda, Ermenistan'da yaşayan Ermeni gençlerin ve sivil toplum kuruluşu (STK) çalışanlarının Türkiye-Ermenistan ilişkilerine, sınır kapısına ve normalleşme sürecine yönelik algı ve değerlendirmelerini sosyal psikolojik bir yaklaşımla incelenmiştir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geçmişi ve bugünü değerlendirildiğinde, ileriye dönük barışçıl ilişkilerin kurulması adına iki ülke arasında yaşanan zorlu çatışma süreçlerinin derinlemesine incelenmesi gerekmektedir. Bu amaçla ilk aşamada teorik anlamda zorlu çatışmaların sosyal psikolojik arka planına dair dinamikleri öğrenmek önemli görünmektedir.

Gruplararası zorlu çatışmalar, kimlik, değerler, güvenlik ve toprak talebi gibi varoluşsal ve sosyal-psikolojik faktörlerle tetiklenen ve sürdürülen, şiddeti barındıran ve en az bir neslin müdahil olduğu *ya hep ya hiç süreçlerini* kapsamaktadır (bkz. Bar-Tal, 1998:22-50, 2007:1431-1434; Kriesberg, 1998:332-342). Zorlu çatışmalar toplum üyelerince paylaşılmış toplumsal inançlarla sürdürülmektedir. Bu inançlar güvenlikle, karşı grubun gayri-meşrulaştırılmasıyla, kendini düşmanının kurbanı olarak sunmayla ve buna benzer birtakım toplumsal inançlarla ilişkili olmaktadır.

Gruplararası zorlu çatışmalar tarihin bir döneminde bir kez meydana gelen ve hemen sonlanan bir içeriğe sahip değildirler; aksine çatışmalı ilişkilerin akışı içinde döngüsel olarak yinelenebilirler (Bilali ve ark., 2012:23), buradan hareketle gruplararası zorlu çatışmaların süreklilik arz eden bir dokusu vardır. İsrailli sosyal psikolog Daniel Bar-Tal (2007:1430-1431) bu dokuyu meydana getiren, sürdüren ve toplumsal inançlara bağlı üç bileşenli sosyal psikolojik bir altyapı olduğunu ileri sürmektedir: kolektif bellek, çatışma etosu ve kolektif duygusal yönelim. Kolektif bellek çatışmalı ilişkinin geçmişine dair işlevsel bilgiler vererek toplumun ihtiyaçlarını karşılayan seçici ve bozulmuş olarak inşa edilen bir anlatıdan oluşmaktadır (Bar-Tal, 2007:1436-1438). Ayrıca çatışmalı ilişkilerin tarihini hızlı, kesin, kısıtlı, basit ve anlamlı bir resim içinde sunma işlevi taşımaktadır. Bu bakımdan gerçek ve kurgusal bilgiler içermektedir.

Çatışma etosu, çatışmalı ilişkiye dair şimdi ve geleceğe ilişkin paylaşılmış inançların bütününe karşılık gelmektedir (Bar-Tal, 2000:351-365) ve kolektif bellekle şimdi ve geleceğe odaklanması açısından farklılaşmaktadır. Bir anlatı olarak, çatışma etosu çatışmadaki toplum üyelerinin deneyimlerini yansıtmaktadır. Çatışma etosu, güvenlik, vatanseverlik, barış gibi bazı faktörlere ilişkin toplumsal inanç temalarından oluşmaktadır. Temaların bir kısmı özellikle çatışma zamanlarında, diğer bir kısmı barış zamanlarında ortaya çıkmaktadır; ancak zorlu çatışmalarda çatışma etosunun içerikleri yeni koşullara uyum sağlamaktadır. Çatışma etosunun anlatısı kolektif bellek anlatısı tarafından desteklenmekte ve her iki anlatıda benzer temaları açığa çıkarmaktadır.

Kolektif duygusal yönelim ise korku, nefret, gurur gibi belirli duygulara vurgu yaparak, iç grup üyelerinin ortak duygulanımını arttırmaya karşı yönergeler sağlayan, toplum üyelerinin paylaştığı kültürel yapılardır. Bu duygular iç gruba bağlılığı artırarak grup üyeleri arasında kültürel bir çerçeve rolü üstlenmektedir (Bar-Tal, 2007:1438-1439). Bu yapıları önemli kılan asıl faktör, zorlu çatışma süreçleriyle başa çıkma konusunda sosyal psikolojik altyapıya destek olmasıdır.

Yukarıda özetlenen sosyal psikolojik altyapının -özellikle kolektif bellek ve çatışma etosunun- bazı işlevleri bulunmaktadır. Bunlar zorlu çatışmalara karşı çatışmanın taraflarını strese karşı korumak, her türlü şiddet ve yıkım içeren eylemi meşrulaştırmayı kolaylaştırmak, gruplararası farklılıkları keskinleştirmek, dış grubun tehdit durumlarına karşı iç grubu dayanıklı kılmak, dayanışmayı ve harekete geçmeyi kolaylaştırmak ve son olarak sosyal

kimliği pekiştirerek zorlu çatışmanın epistemik arka planı için bir zemin oluşturmak şeklinde özetlenebilir (Bar-Tal, 2007:1440-1443). Sosyal psikolojik altyapı, bireysel ve toplumsal eksendeki kayda değer işlevleri bakımından sürekli inşa edilerek sürdürülürken, diğer yandan toplum ve devletin kendisi tarafından kurumsallaştırılmaktadır (Bar-Tal ve Rosen, 2009:557-560). Kurumsallaşma süreci nedeniyle, zorlu çatışmaların barışçıl ilişkilere dönüştürülmesi bir hayli zor olmaktadır.

Zorlu çatışmaları başlatan ve sürdüren sosyal psikolojik altyapı (kolektif bellek, çatışma etosu ve kolektif duygusal yönelim) uzun süren ve toplumu baskı altına alan yapısıyla sosyal kimliğin doğasını şekillendirmektedir (Barthel, 1996; Gills, 1994; Oren, Bar-Tal ve David, 2004; akt. Bar-Tal,2007:1443-1444). Sosyal kimlik, "bireyin bir grup üyeliğine ilişkin bilgisi ve grup üyeliğine atfedilen değer ve duygusal anlamlılıktan kaynaklanan parçasıdır" (Tajfel, 1982:2). Bireyler, belli bir grupla aidiyet kurarak grup üyeliklerini benliklerinin bir parçası olarak içselleştirir. İnsanlar hem kendilerini hem de diğerlerini grup üyelikleri temelinde kategorilendirir (Tajfel, 1982:6). Kendini kategorilendirme sonucunda bir grupla özdeşim kuran bireyler birtakım bilişsel, davranışsal ve duygusal içerikleri kolektif olarak paylaşır. Zorlu çatışmalar bağlamında artan aidiyet ve güvenlik ihtiyacı ile grupla özdeşimin artması; ortak kader ve aidiyet duygusu ile grubun üyelerine güç ve birlik, dayanışma ve işbirliği temeli sağlaması gibi hususlar sosyal kimliğin zorlu çatışmaların arka planında oynadığı epistemik role işaret eder (Bar-Tal, 2007:1444).

Türkiye-Ermenistan ilişkileri, gruplararası zorlu çatışmaların özelliklerini büyük ölçüde taşımaktadır. Bu bakımdan bu çalışma iki ülke arasındaki zorlu çatışmayı barışçıl ilişkilere dönüştürmek amacıyla, Ermenistan'da yaşayan üniversite öğrencileri ve bir grup sivil toplum çalışanının ilişkilerin iyileşmesi yönündeki algı ve değerlendirmelerini anlamak amacıyla yürütülmüştür.

Bilişsel Haritalar

Bilişsel harita kavramı, belli bir mekânı betimleyen içselleşmiş imge olarak tanımlanabilir. Bilişsel haritalama, bireyin mekânsal çevresi hakkında bilgi birikimi, bilgilerin zihinde düzenlenmesi ve depolanması, gerektiğinde tekrar hatırlanması ve bilgilerde değişiklik yapması süreçleriyle oluşan bilişsel bir yapıdır (Downs ve Stea, 1973:14). İlk olarak 1948 yılında Tolman tarafından farelerin labirentte çevrelerini nasıl öğrendiğini incelemesi sonucunda farelerin çevreyi öğrenmelerine dair zihinsel örgütlenmenin zihinsel-bilişsel bir haritaya benzetilmesiyle beraber zihinsel haritalama kavramı ortaya çıkmıştır (Göregenli, 2013:31). Bu klasik çalışmanın ardından bilişsel haritalama kavramı, çevre psikolojisi, coğrafya, şehir planlama gibi pek çok alanda çalışılan disiplinler arası bir kavram olmuştur.

Bilişsel haritalar, bireylerin yaşadıkları çevreye dair algı, bilgi ve imajların yanı sıra o çevreye ilişkin bireylerin zihinlerindeki simge, anlam ve temsilleri de içerir. Bilişsel haritaların içeriğindeki tüm bu öğeler fiziksel çevre, bireysel özellikler, bireyin içinde bulunduğu toplumun kültürel özellikleri, tarihsel arka planı ve bağlamsal çerçeve gibi sosyal ve psikolojik faktörlerle çok yönlü olarak şekillenir (Göregenli, 2013:30). Böylelikle bilişsel haritaların nesnel çevreyi birebir yansıtmadığı, fiziksel gerçekliğin sosyal gerçekliklerle beraber tekrar kurgulandığı bilişsel temsiller olduğu söylenebilir. Fiziksel dünya ile temas halindeyken zihinde oluşturulan bu haritalar, her insanın farklı bir dünya algısını zihninde taşıdığını gösterir. Örneğin ülkemizde yapılan sınırlı sayıdaki bilişsel haritalama araştırmalarından biri, Türkiye'deki üniversite öğrencilerinin Avrupa'da ilişkin temsillerini ele almış, Avrupa'nın coğrafi ve izole olarak değil yapısal öğeleriyle beraber bir politik bölge olarak algılandığını ortaya koymuştur (Südaş ve Göregenli, 2009). Yine bir başka bilişsel haritalama çalışmasında üniversite öğrencilerinin İzmir temsilleri incelenmiş, sonuç olarak bu

temsillerin sadece coğrafi öğeler değil, uyumlu insanlar, demokrasi, özgürlük gibi İzmir'e dair sosyal gerçekliklere dair öğeler de içerdiği görülmüştür (Karadağ ve Turut, 2013:31-51).

Bilişsel haritaları ortaya çıkarmak için sözel betimleme, kelime çağrışım testi ve katılımcıların kişisel kararlarına bağlı olarak mesafelerin belirtildiği serbest çizim gibi yollar mevcuttur (Milgram ve ark, 1960:198). İleri düzey bir bilişsel harita, yerel, ulusal veya evrensel meseleleri anlamak için önemli bir araç olabilir. Bilişsel haritaların oluşum süreci bireylerin geçmişleri ve çevre hakkında topladığı bilgilerin yanı sıra bireylerin kişisel deneyimleri ve hafızalarından da beslenir. Bireyin zihnindeki mekânları yansıtan bilişsel haritalar bireysel farklılıklara bağlı olarak mekânsal davranışı şekillendirir (Medzini, 2012: 30). Dolayısıyla bilişsel haritalar sadece fiziksel gerçeklikleri yansıtan metinler olarak değil o haritayı oluşturan kişilerin niyet ve değerlerini, yani yere ilişkin öznel algıları ve tutumları yansıtan metinler olarak da okunmalıdır.

Sosyal Temsiller

Sosyal psikoloji literatürü, Fransız sosyal psikolog Moscovici'nin (1961) "La Pschanalayse, Son Image et Son Public" (Psikanaliz, İmajı ve Kitlesi) adlı çalışmasıyla *sosyal temsil* kavramı ile tanışmıştır. Psikanalizin sosyal temsillerini inceleyen bu klasik çalışmanın ardından hem sosyal psikoloji literatürü içinden hem de farklı sosyal bilim alanlarından sağlık, hastalık, farklı kimlik gruplarının inşası, insan hakları gibi pek çok sosyal olgunun sosyal temsiline ilişkin araştırmalar yapılmıştır (Bilgin, 2014:353).

Sosyal temsiller, bireyler arasındaki etkileşim, iletişim ve gündelik konuşma sırasında hem kişilerin kendi yaşantıları tarafından bireysel olarak hem de ait olunan sosyal ve ideolojik sistem tarafından kolektif olarak inşa edilen kavram, ifade, bilgi, görüş ve açıklamalardır. İnşa edilen gerçeklikler ya da sosyal temsiller çoğunluk tarafından paylaşılırken bir yandan da bireyin dünyayı anlama ve bilme ihtiyacını ve dolayısıyla kendini güvende ve rahat hissetme ihtiyacını karşılar (Moscovici, 1984:24). Bilinmeyen/tanıdık olmayan bir bilgi veya olguyla karşılaşan bireyler ve gruplar, onu tanımaya ve ona hâkim olma çabasıyla bu bilinmeyeni ve tanıdık olmayanı araştırırken bilinen şeylerden yararlanır. Bir başka deyişle, bireyler ve gruplar dünyayı anlama sürecinde tanıdık olmayan yeni bilgi veya olguları, sosyal gerçekliklere ilişkin var olan bilgiler aracılığıyla anlaşılır, açıklanabilir ve bilindik hale getirmeye çabalar; bu çabalar üzerinde belirli bir görüş birliğine varılmasıyla birlikte sosyal temsiller ortaya çıkar (Cirhinoğlu, Aktaş ve Özkan, 2006:167). Sosyal temsillerin inşası bireyin sosyal dünyası ile ilişkisini düzenlerken aynı zamanda bir toplumun üyeleri arasındaki iletişimi kolaylaştıracak olan ortak söylemler, kodlar ve semboller de üreterek ortak eylemi, ortak bir referans çerçevesini, bireylerin birbirini anlamasını, toplumsal iletişim ve etkileşimi mümkün kılar. Sonuç olarak toplumun ortak temsillerinin sosyal gerçeklikleri yeniden inşa ettiği, yeniden inşa edilmiş gerçekliklerin de gündelik iletişim içinde ve kitle iletişim araçları yolu ile bireylerin davranışlarını, tutumlarını, inançlarını, fikirlerini düzenlediği ve şekillendirdiği sürekli bir inşa süreci sosyal temsillerin temel özelliğidir (Öner, 2002: 29).

Sosyal temsil kuramına göre tanıdık olmayanın tanıdık kılınması sürecinde, yani sosyal temsillerin oluşum sürecinde iki temel mekanizma rol oynar: *demirleme* (anchoring) ve *nesneleştirme* (objectifiying). İlk mekanizma olan *demirleme* sürecinde aşina olunmayan ve bilinmeyen, aşina olunan sıradan kategoriler veya imajlara indirgenerek ve bilinen bir kavramla ilişkilendirilerek tanıdık hale gelir (Öner, 2002:32). Yeni şey sıradan kategori veya imaja dönüşerek, önceden bilinen bir referans çerçevesi ve anlamlar ağı içinde daha iyi yorumlanır; bu yeni şey tanıdık bir kategori ağında demirler (Bilgin, 2014:368). Diğer mekanizma ise *nesneleştirme'*dir. Bu süreçte sadece düşüncede var olan soyut ve bilinmeyen şey somutlaştırılarak elle tutulur hale getirilir. Fiziksel olarak yok olan şey maddi bir varlık haline dönüştürülür (Öner, 2002:33).

Sosyal temsiller, sosyal grupları tanımlayan ortak değerler, kavramlar, fikirler, inançlar ve pratikler sistemidir. Her bir sosyal grup veya toplum, kendine ait, kendini anlatan, kendi görüş, inanç ve deneyimlerinin yansıması olan özgün söylemler ve anlamlar aracılığıyla kendi sosyal temsilini inşa edip yayar. Zaman, mekân ve bağlama duyarlı olan sosyal temsilleri anlamak için oluştuğu toplumun ve grubun içinde incelemek gereklidir (Öner, 2002:34). Bu çalışmada da amaç, Ermenistan'da yaşayan gençler ve bir grup STK çalışanının Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair nasıl bir sosyal temsil inşa ettiği, bu temsillerin iki ülke arasındaki ilişkilere dair algı ve tutumları nasıl etkilediğini incelemektir. Alan araştırması yöntemiyle Ermenistan'da bir çalışma gerçekleştirilmiş, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi sürecinde atılacak adımlara yönelik talepler ve görüşler; bu ilişkilerin nasıl temsil edildiği; 1993'te kapatılan Türkiye-Ermenistan sınırına ve genel olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair algı ve tutumlar, iki halkın gençlerinin, politikacılarının ve STK'ların yapabileceklerine dair gençler ve bir grup STK çalışanının tutumları araştırılmıştır.

Yöntem

Bu araştırma Ermenistan'ın iki şehrinde (Erivan ve Gümrü) yaşayan 77 üniversite öğrencisi ve 32 sivil toplum çalışanı olmak üzere 109 katılımcıyla (77 kadın, 32 erkek; yaş aralığı 17-55) iki farklı ölçme aracı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki olan yarı yapılandırılmış görüşmeler 109 katılımcıyla; bilişsel harita çizimleri gönüllü 106 katılımcıyla yapılmıştır. İlk uygulamada yarı yapılandırılmış görüşmeler aracılığıyla sosyo-demografik özelliklere, sınır kapısıyla ilgili görüşlere ve ilişkilerin değerlendirilmesine dair bilgiler elde edilmiştir. İkinci uygulamada ise bilişsel haritalama tekniğiyle katılımcılardan zihinlerindeki Türkiye-Ermenistan ilişkilerini kâğıda aktarmaları istenmiştir. Buna göre katılımcılara A3 boyutunda boş birer kâğıt verilerek önce Türkiye-Ermenistan'ı birlikte düşünmeleri daha sonra zihinlerinde oluşan imajı kâğıda aktarmaları istenmiştir. Bu görevin tamamlanması için 15-20 dakika arasında bir süre verilmiştir. Elde edilen veriler içerik analizi (Bilgin, 1999:127-152) ve bilişsel haritaların çözümlenmesi yoluyla (Göregenli, 2013: 31-57) incelenmiştir.

Bulgular

1-Yarı Yapılandırılmış Görüşmelerin Bulguları

Sizce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi için Türkiye'de yaşayan halk ve sivil toplum kuruluşları neler yapabilir? sorusuna verilen yanıtlar Tablo 1'de sunulmuştur. Sonuçlara göre en sık dile getirilen iki tema, *kötü tutumları terk ederek iyi tutumlar geliştirmeliler* (%18,30) ve *iletişim kurmalılar, işbirliği yapmalılar* (%18,30) etrafında toplanmıştır.

Türkiye'de yaşayan halk ve sivil toplum kuruluşları ilişkilerin iyileşmesi için neler yapabilir?	*Frekans*	*Yüzde*
Kötü tutumları terk ederek iyi tutumlar geliştirmeliler (düşmanca tutumu, saldırganlığı, nefreti, soğukluğu terk etmeliler, hoşgörülü, samimi olmalılar vb.)	**28**	**18.30**
İletişim kurmalılar, işbirliği yapmalılar	**28**	**18.30**
Soykırımı kabul etmeliler	**26**	**16.99**
Hükümetten talep etmeliler (hükümetin adil karar almasını, soykırımı tanımasını hükümetin kötü tutumuna direnmesinler vb.)	**24**	**15.68**
Kendi tarihlerini öğrensinler ve farkındalıklarını artırsınlar	**13**	**8.49**
Diğer talepler (özür dileme, tazminat, mimari anıtların korunması vb.)	8	5.23
Delilleri kabul etsinler ve ilişkilerin düzelmesi için gerekeni yapsınlar	7	4.58

Demokrasiyi, insan haklarını ve ifade özgürlüğünü sağlasınlar	7	4.58
Hiçbir şey yapamazlar, bilmiyorum	4	2.62
Ermeni kültürünü, dilini, müziğini öğrensinler	3	1.96
Türkiye'deki Ermeniler ve normalleşme süreci desteklenmeli	2	1.31
Ellerinden geleni yapıyorlar	2	1.31
Türkiye iyileşme istemiyor	1	0.65
	153	100

Tablo 1

Sizce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi için Türkiye'de yaşayan politikacılar neler yapabilir? sorusuna verilen yanıtlar Tablo 2'de sunulmuştur. Buna göre Türkiye'deki politikacılardan ilişkilerin iyileşmesi için en çok istenen talep, %23,29 ile *soykırımın tanınması* olmuştur.

Türkiye'deki politikacılar ilişkilerin iyileşmesi için neler yapabilir?	***Frekans***	***Yüzde***
Soykırımı kabul etmeliler	**41**	**23.29**
Ermenilere dönük kötü algıları terk etmeliler	**24**	**13.63**
Tarihi çarpıtmamalılar, doğru anlatmalılar	**20**	**11.36**
Harekete geçmeliler (yeni çözüm yolları arasınlar, halkı normalleşmeye yöneltsinler, sivil toplum kuruluşları ve gençleri desteklemeliler vb.)	**18**	**10.23**
Kendi tarihleriyle yüzleşmeliler	**16**	**9.09**
İyi özelliklerle donanmalılar (adil, demokrat olmalılar, evrensel değerleri benimsemeliler, kararlı, bağımsız, samimi olmalılar vb.)	9	5.12
Diplomatik ilişkiler kurulmalı	9	5.12
Resmi ideolojiden ayrılmalılar	9	5.12
Sınırı açmalılar	6	3.41
İşbirliği yapılmalılar	6	3.41
Sorunun çözümü politikacılara ve hükümete bağlı	4	2.27
Tehdit nesnesi olarak politikacılar (yeni nesli kışkırtıyorlar, ilişkileri bozuyorlar vb.)	4	2.27
Diğer talepler (özür dileme, tazminat talebi, toprak talebi)	4	2.27
Türk hükümeti çekiniyor, korkuyor	3	1.71
Hiçbir şey yapamazlar, bilmiyorum	2	1.14
Kendilerinin değil, atalarının suçlarını kabul etmeliler	1	0.56
	176	100

Tablo 2

Sizce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi için Türkiye'de yaşayan gençler neler yapabilir? sorusuna verilen yanıtlar Tablo 3'te sunulmuştur. Buna göre Türkiye'de yaşayan gençlerden ilişkilerin iyileşmesi için en sık dile getirilen talep, %30,15 ile *tarihin doğru öğrenilmesi gerektiği* olmuştur.

Türkiye'deki gençler ilişkilerin iyileşmesi için neler yapabilir?	***Frekans***	***Yüzde***
Tarihi doğru öğrenmeliler	**60**	**30.15**
İletişim kurmalılar, temas etmeliler	**48**	**24.12**
Harekete geçmeliler (mücadele etmeliler, seslerini yükseltmeliler vb.)	**32**	**16.08**
Barışçıl bir tutuma geçmeliler	**18**	**9.04**
Soykırımı kabul etmeliler, atalarının suçlarını kabul etmeliler	**16**	**8.04**
Umut olarak gençler (normalleşmeyi, değişimi sağlayabilirler vb.)	8	4.02
Milliyetçi olarak gençler (Türk gençleri milliyetçi vb.)	4	2.01
Empati kurmalılar	4	2.01
Atalarını takip etmemeliler	3	1.51
Hiçbir şey yapamazlar	3	1.51
Özür dilemeliler	2	1.01
Büyük Turan projesinden vazgeçmeliler	1	0.50
	199	100

Tablo 3

Sizce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi için Ermenistan'da yaşayan halk ve sivil toplum kuruluşları neler yapabilir? sorusuna verilen yanıtlar Tablo 4'te sunulmuştur. Sonuçlara göre en sık dile getirilen tema, %29,75 ile iki halk arasında *iletişim ve temasın kurulması gerektiği* olmuştur.

Ermenistan'da yaşayan halk ve sivil toplum kuruluşları ilişkilerin iyileşmesi için neler yapabilir?	***Frekans***	***Yüzde***
İletişim, temas kurmalılar	**36**	**29.75**
İyi tutumları benimsemeliler (hoşgörülü, sabırlı, sadakatli vb.)	**25**	**20.66**
Yeterince çalışıyorlar, ellerinden geleni yapıyorlar	**11**	**9.09**
Hiçbir şey yapamazlar, bilmiyorum	**9**	**7.44**
Önce soykırım tanınmalı, sonra reformlar, iletişim vb. gerçekleşmeli, ilk adımı Türkler atmalı	**9**	**7.44**
Normalleşme sürecine destek vermeliler, normalleşmeye hazırlar	8	6.61
Günümüz Türkiye'sinde yaşayanları suçlamamalılar	7	5.79
Soykırımın tanınması için mücadele etmeliler, protestolar yapmalılar	4	3.30
Tarihi gerçekleri, kendi kültürünü anlatmalılar	4	3.30

Suçları unutmayız, affetmeyiz, uyum sağlamayız, karşıdakinin Türk olduğu unutmamalı, ödün vermemeli	3	2.48
Hükümeti anlaşmaya ikna etmeliler	2	1.65
Toplumun taleplerini kurumsallaştırmalılar	1	0.83
Problemin bütün yönleriyle alakadar olmalılar	1	0.83
Daha eleştirel olmalılar	1	0.83
	121	100

Tablo 4

Sizce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi için Ermenistan'da yaşayan politikacılar neler yapabilir? sorusuna verilen yanıtlar Tablo 5'te sunulmuştur. Buna göre ilişkilerin iyileşmesi için Ermenistan'da yaşayan politikacılardan en çok istenen talep, %16,92 ile *diplomatik ilişkilerin kurulması gerektiği* üzerine yoğunlaşmıştır.

Ermenistan'daki politikacılar ilişkilerin iyileşmesi için neler yapabilir?	***Frekans***	***Yüzde***
Diplomatik ilişki kurmalılar	**22**	**16.92**
Mücadele etmeliler (etkili dış politika yürütmeliler, ülkeyi geliştirmeliler, sorunları duyurmalılar, daha iyi müttefikler bulmalılar vb.)	**19**	**14.62**
Normalleşme Türkiye'ye bağlı	**18**	**13.85**
Normalleşme safında yer almalılar	**16**	**12.31**
Hiçbir şey, bilmiyorum	**14**	**10.77**
Talep etmeli (soykırımın kabulünü, toprak vb.)	11	8.46
Ellerinden geleni yapıyorlar, Ermenistan hep verici tarafta yer alıyor	8	6.15
Türkler görüşmeyi reddediyor, provokasyona uğramamalı, dikkatli olmalılar, Türkiye'ye dikkat etsinler	6	4.62
Soykırımı süper güçlere, uluslararası camiaya duyurmak, kabul ettirmek	4	3.07
Türkiye'ye dönük olumsuz imajlar kırılmalı, farkındalık oluşturmalı, Türk öfkesini nötrleştirmeli, Türk devleti ile halkını birbirinden ayırt etmeli	4	3.07
Normalleşmeye hazır	3	2.31
Ticari, ekonomik işbirliği yapmalılar	2	1.54
İlişkilerde bilgili kişiler olmalı	1	0.77
Soykırımı unutup geleceğe bakmalı	1	0.77
Suçları unutmayız, affetmeyiz	1	0.77
	130	100

Tablo 5

Sizce Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesi için Ermenistan'da yaşayan gençler neler yapabilir? sorusuna verilen yanıtlar Tablo 6'da sunulmuştur. Sonuçlara göre ilişkilerin iyileşmesi için Ermenistan'da yaşayan gençlerden en fazla istenen talep, %25,74 ile *temasın kurulması gerektiği* olmuştur.

Ermenistan'daki gençler ilişkilerin iyileşmesi için neler yapabilir?	*Frekans*	*Yüzde*
Temas etmeliler	**35**	**25.74**
Mücadele etmeliler (protestolar, akademik çalışmalar, çözümü acil talep etsinler, sosyal ağlarla barış yollarını aramalılar vb.)	**23**	**16.92**
Olumlu bir tutuma sahip olmalılar (affedici, hoşgörülü, anlayışlı vb.)	**22**	**16.17**
Tarihi ve birbirlerini tanımalılar	**12**	**8.82**
Uzlaşmayı, normalleşmeyi sürdürsünler	**8**	**5.88**
Türk ürünlerini kullanmamalılar, Türkiye tatillerinden vazgeçmeliler, kendi vatanlarını sevmeli, korumalılar, atalarının toprakları için mücadele etmeliler	7	5.15
Geçmişlerini unutmamalılar, suçluları unutmayız, affetmeyiz	6	4.42
Hiçbir şey, bilmiyorum	6	4.42
Umut gençlerde, daha pozitifler	5	3.67
Türk gençleriyle empati kurmalılar	3	2.20
Önce soykırım tanınmalı sonra normalleşmeli	2	1.47
İstikrarlı, müzakere yapan bir ülke kurmalılar	2	1.47
Geçmişin acıları yüzünden dostça ilişkiler olmuyor	2	1.47
Onlar ne yaptığını, ne yapacağını bilir	2	1.47
Türk gençleri atalarının suçlarını gizledikleri için suçlu ve üzgün	1	0.73
	136	100

Tablo 6

Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasına ilişkin bakış açınız nedir? sorusuna verilen yanıtlara göre katılımcıların %60,55'i sınırın açılması gerektiğini dile getirirken, %7,34'lük bir kısmı sınırın açılmaması gerektiğini ifade etmiştir.%11,01'lik bir kesim, ancak çeşitli koşulların (soykırımın tanınması, özür dilenmesi, güvenlik için anlaşma imzalanması vb.) sağlanması durumunda sınırın açılması gerektiğini belirtmiştir. Sınır açılması noktasında bazı katılımcılar karamsar (%8,25); bazıları ise kararsız (%5,50) olduklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca %7,34'lük bir kesim ise sınır kapısının açılmasına ilişkin herhangi fikirlerinin olmadığını belirtmiştir.

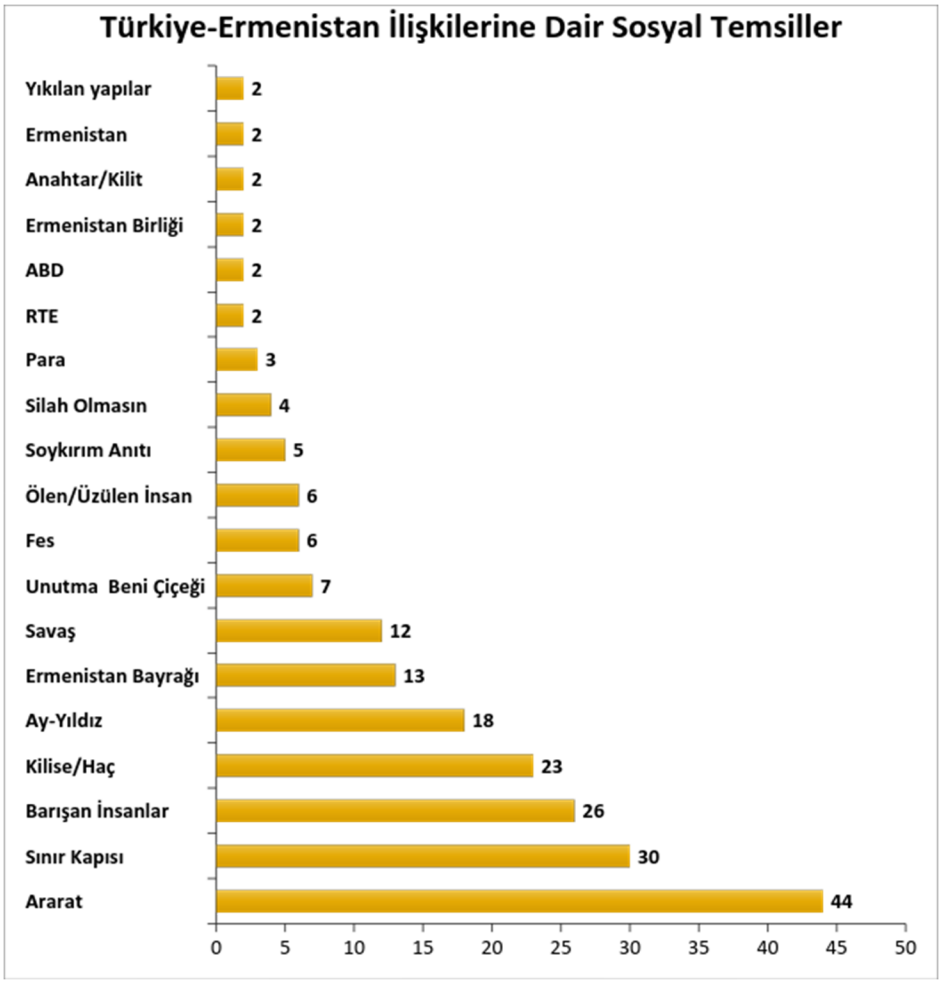
Sınırın açılmasını isteyen katılımcıların bir kısmı (%71,56) sınırın açılmasına dair görüşlerini birtakım toplumsal, ekonomik ve politik yararla ilişkilendirerek ifade etmişlerdir. Örneğin, toplumsal yarar teması "*nefreti kırar, yakınlaştırır, olumlu olur, dostça ilişkilere sebep olur, faydalı olur, barış ilişkileri olur, normalleşmeye katkı sağlar, güvenlik açısından olumlu olur"* gibi söylemlerden; ekonomik yarar teması "*ticari, ekonomik bağları geliştirir, turizme katkıda bulunur"* söylemlerden ve son olarak politik yarar teması "*politik yararları olur, demokratikleşmeye sebep olur, Ermenistan başka temaslar kurabilir, Azerbaycan-Ermenistan sorununa örnek teşkil eder"* gibi söylemlerden oluşmaktadır.

2-Bilişsel Haritaların Bulguları

Bilişsel haritalar tüm öğelerin gösterilme sıklıkları ve sembolik öğelerin temaları açısından çözümlenerek incelenmiştir. Buna göre haritalarda toplam 209 öğe bulunmaktadır. En sık olarak çizilmiş dört öğe sırasıyla şöyledir: *Ararat (Ağrı Dağı) (44 kez), sınır kapısı (30*

kez), barışan insanlar (26 kez) ve kilise/haç (23 kez). Diğer öğelerin belirtilme sıklıkları ise Grafik 1'de sunulmuştur.

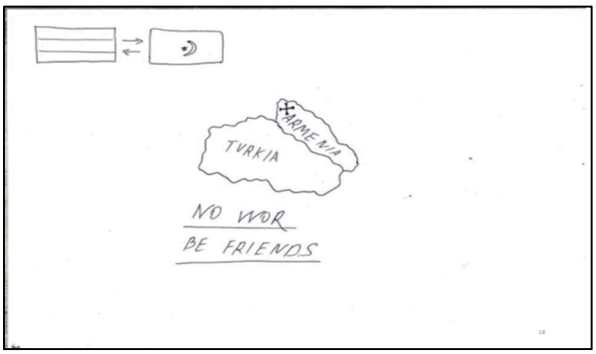
Sembolik öğelerin çözümlenmesiyle Türkiye-Ermenistan ilişkileri ekseninde üç tema oluşmuştur: a) barışı talep eden haritalar b) hâlihazırdaki sorunlara vurgu yapan haritalar ve c) ilişkilere dair durum tespiti yapan haritalar. Barışı talep eden haritalar, koşullu barış ve koşulsuz barış talebi olmak üzere iki temayla görünür olmuştur (koşullu barış için bkz. Şekil-1; koşulsuz barış için bkz. Şekil-2).

Grafik 1

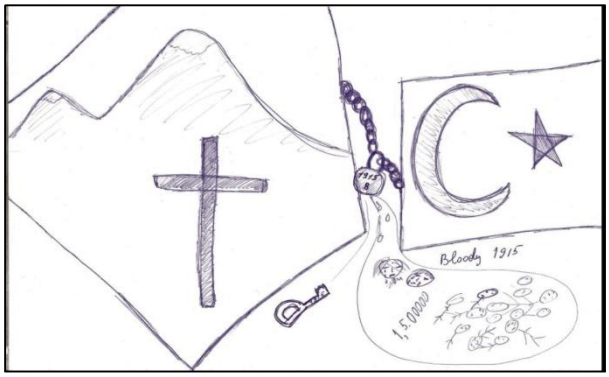

Şekil 1: Koşullu barış talebini gösteren bilişsel harita örneği ("Ermenistan, 1915'i asla unutamaz ama barış olabilir. Türkiye, 1915'i kabul etmelidir.")

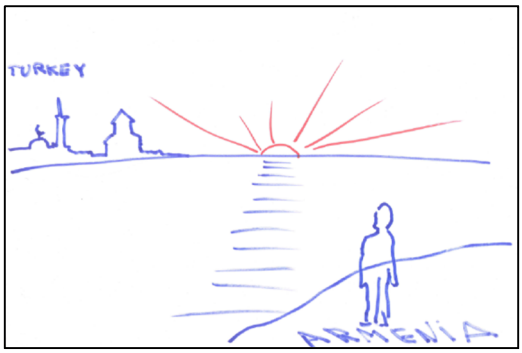
Şekil 2: Koşulsuz barış talebini gösteren bilişsel harita örneği (“Savaşa hayır, dost olalım.”)

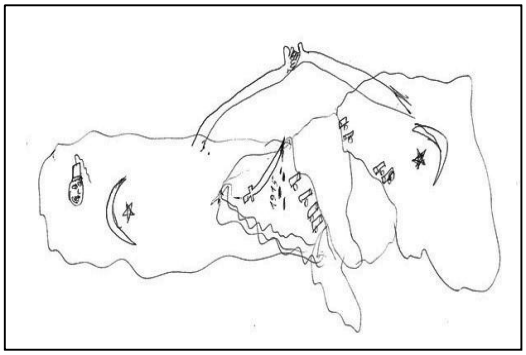
Türkiye-Ermenistan arasındaki sorunlara vurgu yapan haritalar, daha çok 1915’te meydana gelen üzücü olayların günümüzü doğrudan etkilemesi temasıyla görülmüştür (bkz. Şekil 3).

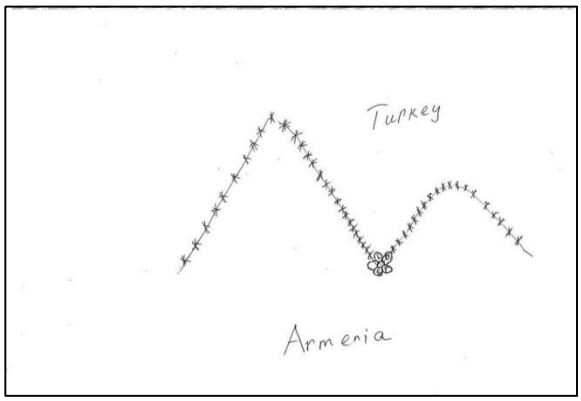
Şekil 3: Hâlihazırdaki sorunlara vurgu yapan bilişsel harita örneği

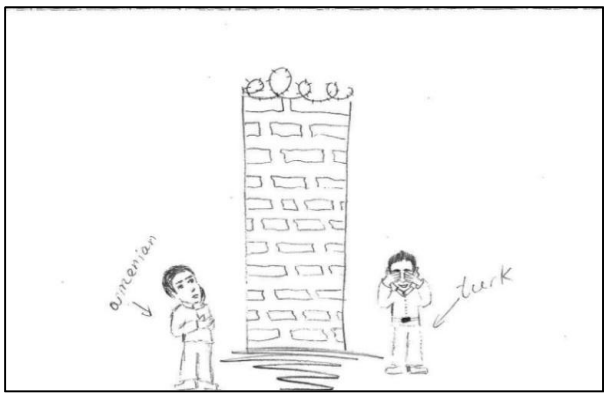
İki devlet ve halk arasındaki mevcut durumu ifade eden haritalar ise gurbette olma, savaşta olma hâli, problemin çözümünde iki halkın bakış açılarındaki farklar, umut gibi temalarla görünür olmuştur. İfade edilen temalara ilişkin örnek bilişsel haritalar sırasıyla şöyledir:

Şekil 4-5: Durum tespiti yapan bilişsel harita örnekleri

Şekil 7-8 Durum tespiti yapan bilişsel harita örnekleri

Tartışma

Bu çalışmanın amacı, Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda, Ermenistan'da yaşayan gençlerin ve bir grup sivil toplum kuruluşu (STK) çalışanının algı ve değerlendirmelerini sosyal psikolojik bir yaklaşımla incelemektir. Bu amaçla, alan araştırması yöntemi kullanılarak Ermenistan'da bir çalışma gerçekleştirilmiş, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi sürecinde atılacak adımlara yönelik talepler ve görüşler; bu ilişkilerin nasıl temsil edildiği; 1993'te kapatılan Türkiye-Ermenistan sınırına ve genel olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair algı ve tutumlar araştırılmıştır.

Gruplararasındaki zorlu çatışmaların barışçıl ilişkilere dönüştürülebilmesi için karşılıklı güven ve kabul, işbirliği, karşılıklı ihtiyaçların düşünülmesi gibi faktörler gerekmektedir (Bar-Tal, 2000:351–365.). Bu açıdan çalışmamızdaki bulguların büyük ölçüde barışçıl ilişkileri desteklediği söylenebilir. Ermenistan'da yaşayan gençler ve bir grup STK çalışanı iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi için hem Türkiye hem de Ermenistan'daki halk ve STK'lardan sıklıkla olumsuz algı ve tutumların olumlu yöne dönüşmesini ve karşılıklı temas ve işbirliğinin kurulmasını talep etmişlerdir. Yine Türkiye'deki gençlerden tarihi doğru öğrenmeleri ve karşılıklı temasın kurulması; Ermenistan'da yaşayan gençlerden ise karşılıklı temas ve mücadele etmeleri istenmiştir. Sosyal psikoloji literatürünün önemli kuramlarından Temas Kuramı da dış grupla eşit statü ve olanaklar içinde, işbirliğine dayanan, olumlu ve gönüllü ilişkilerin gruplararasında daha az yanlılık, düşmanlık ve önyargı olmasıyla yakından ilişkili olduğunu vurgular. Bu olumlu bağlamda artan gruplararası temas, "diğerleri" hakkında bilgi seviyesini ve olumlu ilişki repertuvarını da artırırken zorlu çatışmaların altyapısında yatan olumsuz ve düşmanca tutum ve inançları azaltabilmektedir (Pettigrew, 1998:65-85). Bu bilgiler ışığında Ermenistan'da yaşayan gençlerin ve bir grup STK çalışanının karşılıklı temas ve işbirliği talepleri barışçıl ilişkiler açısından çok önemlidir.

Katılımcıların her iki ülkedeki politikacılardan ilişkilerin iyileşmesi yönünde halk, STK ve gençlere kıyasla çok daha fazla beklenti içinde oldukları görülmektedir. Bu açıdan Türkiye'deki politikacılardan istenen en sık iki talep soykırımın kabul edilmesi ve Ermenilere dönük kötü tutumların terk edilmesi yönündeyken; Ermenistan'daki politikacılarından diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasını istemektedirler, ancak normalleşmenin Türkiye'ye bağlı olduğunu da çok sık vurgulamaktadırlar.

1993'te Azerbaycan-Ermenistan arasında Dağlık-Karabağ'da meydana gelen ve hâlen sürmekte olan kriz nedeniyle Türkiye-Ermenistan sınır kapısı kapatılmıştı (Becermen, 2014: 7). Ancak çalışmada katılımcıların büyük çoğunluğunun (%60,55) sınır kapısının yeniden açılmasını talep ettikleri görülmüştür. Bu açıdan yarı yapılandırılmış görüşmelerdeki iletişim,

işbirliği, temas temalarıyla benzer dokuda ifade edilen sınır kapısının neden açılması gerektiğine dair gerekçeler, Ermeni halkının ilişkilerin iyileşmesi yönündeki güçlü motivasyonlarına işaret etmektedir.

Bilişsel haritalarda en sık çizilen öğe olarak Ararat, Sosyal Temsiller Kuramının bakış açısıyla bir demirleme ve nesneleştirme öğesidir. Ermeniler için kendi köklerini sembolize eden bu öğe, dini anlatı ile harmanlanarak Ermeni kimliğinin inşasında sıklıkla kullanılmaktadır. Öte yandan Ararat, Ermenistan'dan rahatlıkla görülmesi fakat yanına kolaylıkla gidilememesi açısından gurbeti, hüznü de sembolize etmektedir.

Bu çalışmanın sonuçları gösteriyor ki, Ermenistan'da yaşayan gençlerin ve bir grup STK çalışanının zihinlerinde, iki ülke arasında yaşanmış olumsuz olaylar, gerilimler ve çatışmalar ilişkilerin önünde bir engel oluşturmaktadır. Yine de katılımcıların bu engeli aşmak yönündeki olumlu görüşleri, talepleri ve beklentileri vardır. Araştırmamızın bulguları geçmişte yaşanan ve iki toplum açısından farklı değerlendirilen olumsuzlukların ancak daha derin ve sürekli ilişkiler kurma yoluyla giderilebileceğini göstermektedir. Sosyal psikoloji literatürü zorlu çatışmaların yarattığı olumsuz sonuçların yerini normalleşme sürecine bırakabileceğini bunun ancak barış niyetiyle kurulabilecek ilişkiler yoluyla olacağını işaret etmektedir. Bundan sonraki çalışmalarda iki toplumun tarihsel ve güncel olgulara ilişkin algılarını ve değerlendirmelerini anlama çabası sürdürülmelidir. Bu çalışmalardan elde edilecek bulgular hem iki toplumun birbirine dair algılarının barışçı yönde değişmesine hem de iki devletin bu yönde geliştireceği politikalara katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Armenian Center for National and International Studies, ***The Armenian Genocide:90 Years and Waiting,*** Erişim tarihi: 16 Mart 2016, http://acnis.am/old/pr/genocide/Socio13eng.pdf, 2005.

Caucasus Research Resource Center, ***Towards a shared vision of normalization of Armenian-Turkish Relations***, Erişim tarihi: 16 Mart 2016, from http://www.crrc.am/research-and-surveys/research-and-surveys/441-ongoing-projects/arm-turkey?lang=en, 2015.

Daniel, Bar-Tal, *"Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case"* International Journal of Conflict Management, 9, 1998, 22–50.

Daniel, Bar-Tal, *"From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis"* Political Psychology, 21(2), 2000, 351–365.

Daniel, Bar-Tal, *"Sociopsychological foundations of intractable conflicts"* American Behavioral Scientist, 50, 2007, 1430–1453.

Daniel, Bar-Tal and Y. Rosen, *"Peace education in societies involved in intractable conflicts: Direct and indirect models"* Review of Educational Research, 79(2), 2009, 557-575.

Burcu, Becermen, *Türkiye-Ermenistan Sınırı Sosyo-Ekonomik Etkiler Araştırması*, Hrant Dink Yayınları, İstanbul, 2014, 7 (Araştırma Ekibi: Zümrüt İmamoğlu, Cenap Nuhrat, H. Neşe Özgen, Barış Soybilgen, Araştırma Danışmanı: Asaf Savaş Akat).

Rezarta, Bilali, Linda, R., Tropp and Nilanjana Dasgupta, *"Attributions of responsibility and perceived harm in the aftermath of mass violence"*, Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, 18(1), 2012, 21-39.

Nuri, Bilgin, **İçerik Analizi. Sosyal Psikolojide Yöntem ve Pratik Çalışmalar,** Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1999, 127-152.

Nuri, Bilgin. **Sosyal Psikoloji.** Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2014, 353-368.

Fatma, Cirhinlioğlu, Vezir, Aktaş ve Bengi, Öner, Özkan, *"Sosyal temsil kuramına genel bir bakış".* C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, 30(2), 2006, 163-174.

Roger, Downs, and David, Stea, **Image and Environment: Cognitive Mapping and Spatial Behavior**, Chicago, Aldine, 1973, 14.

Melek, Göregenli, **Çevre Psikolojisi: İnsan-Mekân İlişkileri**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, 30-57.

Karadağ, Arife ve Turut, Hatice, *"Üniversite Öğrencilerinin Kentsel Çevre Algısı Üzerine Bir Araştırma: İzmir Örneği"*, Coğrafi Bilimler Dergisi, 11(1), 2013, 31-51.

Ferhat, Kentel, Gevorg, Poghosyan, ***Ermenistan ve Türkiye vatandaşları karşılıklı algılama ve diyalog projesi,*** Tesev Yayınları, İstanbul, 2005, 1-73.

Louis, Kriesberg, **Intractable conflicts, in E. Weiner (Ed.), The handbook of interethnic coexistence**, Continuum, New York, 1998, 332–342.

Arnon, Medzini. *"The war of the maps: The political use of maps and atlases to shape national consciousness – Israel versus the Palestinian authority'"*" European Journal of Geography, vol.3, 2012, 23-40.

Stanley, Milgram, Judith, Greenwald, Suzanne, Kessler, Wendy, McKenna and Judith, Waters, *"A Psychological Map of New York City: Cities possess psychological dimensions that can be mapped through new cartographic techniques"*, American Scientist, 60 (2), 1972, 194-200.

Sergei, Moscovici, **The Phenomenon of Social Representations**, **Social Representations** içinde, Cambridge University Press, UK, 1984, 24.

Bengi, Öner, *"Sosyal temsiller"*, Kriz Dergisi, 10(1), 2002, 29-36.

Südaş, İlkay ve Göregenli, Melek, *"Türkiye'nin modernleşme macerasında üniversite öğrencilerinin Avrupa temsilleri",* 12th International Cultural Studies Symposium: Redefining Modernism & Postmodernism, İzmir, 2009, Sözel bildiri.

Tajfel, Henri, *"Social psychology of intergroup relations"*, Annual Review of Psychology, 33, 1982, 1-39.

Pettigrew, Thomas, "*Intergroup contact theory*", Annual Review of Psychology, 49, 1998, 65-85.